

فصلنامه علمی - تخصصی مطالعات زبان و ادبیات غنایی
گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد
سال هفتم، شماره بیست و سه، تابستان ۱۳۹۶، ص. ۹-۲۰

مقایسه تحلیلی مناجات‌های خمسه نظامی و امیر خسرو دهلوی

علی اصغر بابا صفری^۱

نرگس خانی^۲

چکیده

ادبیات غنایی بخش گسترده‌ای از آثار فارسی را دربرمی‌گیرد که خود بخش‌های متعددی دارد، یکی از آنها گونه مناجات است. مناجات به دو دسته سپاس و خواهش تقسیم می‌شود. در این مقاله با مراجعه به آثار دو شاعر برجسته، نظامی و امیر خسرو دهلوی، مناجات‌های این دو شاعر، تعداد و انواع آنها استخراج و بررسی گردید. در این مقاله نشان داده شده است که امیر خسرو مضامین و در مواردی الفاظ اشعار خود را از نظامی گرفته و هرچند تعداد مناجات‌های او بیشتر از نظامی است ولی مناجات‌های شعر نظامی از نظر ادبی بسیار قوی‌تر است و او مضامین نو و تشبیهات و استعارات بیشتری را به کار برده است که در اشعار امیر خسرو این هنر آفرینی‌ها کمتر دیده می‌شود.

کلیدواژه‌ها:

شعر، ادبیات غنایی، مناجات، نظامی، امیر خسرو دهلوی.

^۱ دانشیار دانشگاه اصفهان.

^۲ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد سیرجان، دانشگاه آزاد اسلامی، سیرجان، کرمان، ایران، nargeskhani242@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۶/۱۰

مقدمه

غنا به معنی سرود و نغمه و آواز خوش است. «غنا در لغت، سرود و نغمه و دستگاه است و در عربی به معنی آوازخوانی و موسیقی است. غنا به معنی تغنی و آوازخوانی است. در قاموس زبان‌های اروپایی نیز شعری را غنایی گفته‌اند که همراه نوعی چنگ (lyre) اجرا می‌شده است» (داد: ۱۳۷۱: ۱۸۹). شعر غنایی بیانگر احساسات شخصی است و ریشه در احساس و عاطفه آدمی دارد و بیشترین موضوعات ادبی در این حوزه قرار می‌گیرد و «شاعر، با نگاهی عاطفی و درونی به مسائل و مشکلات خود، رنگ فلسفی و جامعه‌شناختی می‌دهد و با طرح دیدگاه‌های روانی و فلسفی، موقعیت انسان را در ارتباط با حیات و ممات، داشتن و نداشتن، خوشبختی و بدبختی، عشق و نفرت و امثال این‌ها به شکلی مؤثر و معمولاً اندوهناک توصیف می‌کند» (شمیسا: ۱۳۸۳: ۱۴۰).

درونمایه شعر غنایی تصویر احوال و ادراکات نفسانی است و موضوعات متنوعی را در بر می‌گیرد و قدمت آن به قرن‌ها پیش از میلاد می‌رسد که نخستین اشعار آن از مصریان و عبریان است. در ادبیات فارسی وسیع‌ترین افق معنایی، مربوط به اشعار غنایی است؛ زیرا مقوله‌هایی مانند: عشق، عرفان، هجو، مدح و وصف طبیعت، مصداق‌های شعرغنایی هستند که از اندیشه ناب لطیف گرفته شده که همان سرچشمه زلال عرفان است و می‌توان گفت لذت‌ها و شادی‌های شاعر و ناامیدی از دست نیافتن به آرزوهایش، تمام اندیشه‌هایی است که محتوای شعر غنایی را می‌سازد. بنابراین شعر غنایی، آیین عشق‌ها، دوستی‌ها، لذت‌ها و تأثرات روحی و نامرادی‌هاست و منظومه‌های غنایی برای بیان احساسات انسانی و هرچه روح انسان را متأثر کند، پرداخته شده است. اشعار غنایی مربوط به احساسات و عوالم روحانی انسان است که درجه شدید آن مربوط به عشق و تعلق خاطر اوست. (ر.ک: رزمجو: ۱۳۷۰: ۶۵). از سوی دیگر «جلوه ادب غنایی ما در سبک عراقی است. از این‌رو از نظر زبان، موسیقی کلام دلنشین‌تر است و مثلاً از تشدید و تخفیف‌های بی‌مورد خبری نیست، لغات نسبت به سبک خراسانی تراش‌خورده‌تر و نرم‌تر است» (شمیسا: ۱۳۸۳: ۱۴۱).

شعرغنایی بیانگر احساسات شخصی است و با عواطف درونی افراد ارتباط دارد. مناجات‌نامه‌ها نیز گونه‌ای از ادبیات غنایی هستند. شاعران و نویسندگان از دیرباز آغاز دیوان و منظومه‌های خود را با مناجات و راز و نیاز با خدا می‌آراسته‌اند. «در بحث بر سر تقدّم و تأخّر ادبیات حماسی و غنایی بحث‌های دامنه‌داری صورت گرفته است. طرفداران تقدّم ادبیات غنایی معتقدند اولین اشعار، مناجات‌هایی هستند که انسان‌های آغازین در خلوت خود با خدایان خویش داشته‌اند و احساسات خود را در برابر خداوندشان بیان کرده‌اند. در راز و نیاز با خداوند به طور قطع و یقین جنبه‌های احساسی حضوری قوی دارند. بنابراین نوعی از ادبیات غنایی به طور یقین مناجات‌نامه‌ها هستند. این نیایش‌ها که از مضامین عمیق سرشار است، نشانه روح لطیف گویندگان آنهاست و با توصیف صفات حق و بیان عظمت و رحمت و مغفرت خداوندی بیان می‌گردد. «مناجات، راز و نیاز بنده و اظهار عجز او به پیشگاه خداوند است که با صفای قلب و احساسی رقیق انجام می‌شود و در این راز و نیاز، مایه‌های قوی و احساسی و عاطفی وجود دارد. پس نیایش‌های منظوم در میان ملت‌های مختلف، در زمره ادبیات محض و از نوع غنایی آن است. عواطف حاکم بر مناجات‌های فارسی، همان احساس عجز و نیاز در برابر خداوند و امید به عفو و رحمت اوست» (ملک ثابت: ۲۰۱۵). مناجات‌ها به دو دسته، سپاس و خواهش تقسیم می‌شوند.

پیشینه تحقیق

در مورد ادبیات غنایی و مسائل پیرامون آن از جمله مناجات، نمونه‌های ارجمند و دلپذیری می‌توان یافت؛ از جمله مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری، مولانا، سعدی و مناجات زیبای وحشی بافقی در آغاز منظومه فرهاد و شیرین و

نیایش‌های شاهنامه فردوسی و همچنین در کتاب‌های مختلفی از جمله «مروری بر تاریخچه ادبیات غنایی در ایران» اثر فرشته ناصری، «ادبیات غنایی، نوع ادبی مناجات‌های منظوم فارسی» از دکتر مهدی ملک‌ثابت، «ادبیات غنایی اثر ترحم امیری امرایی» و «مناجات نظامی، زخمه روح» از دکتر احمد احمدی. اما تاکنون تحقیق جداگانه‌ای در مقایسه بین مناجات‌های خمسه نظامی و خمسه امیرخسرو دهلوی انجام نشده که هدف این مقاله، مقایسه تحلیلی این دو اثر است.

بحث:

نظامی معروف‌ترین داستان‌سرای بزمی و عشقی ایران در قرن ششم است. اثر معروف وی خمسه است که بیست و هشت هزار بیت دارد. این مثنوی‌های پنج‌گانه در سال‌های ۵۷۰ و ۵۹۷ به نظم درآمد و سپس شاعران زیادی از آن‌ها تقلید کرده‌اند که اسامی آن‌ها به ترتیب تاریخ نظم از این قرار است: مخزن‌الاسرار شامل بیشتر از دو هزار بیت در اخلاق، خسرو و شیرین معروف‌ترین اثر نظامی که شش هزار و پانصد بیت دارد، لیلی و مجنون شامل چهار هزار و پانصد بیت، هفت‌پیکر یا بهرام‌نامه شامل پنج هزار بیت و اسکندرنامه که بیش از ده هزار بیت دارد و به وزن شاهنامه فردوسی سروده شده و نظامی این مثنوی را که شامل دو قسمت است، شرف‌نامه و اقبال‌نامه و مقبل‌نامه و خردنامه هم نامیده است (ر.ک. مؤتمن: ۱۳۳۹: ۱۰۸).

سبک نظامی سلجوقی آذربایجانی است و آثار وی مورد تقلید و اقتباس شاعران زیادی واقع شده است. قرن ششم نقطه عطفی در ادبیات غنایی است. ظهور نظامی گنجوی و سرودن خمسه او بویژه نظم داستان‌های خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت‌پیکر، موجب شد که ادبیات غنایی فارسی به اوج کمال برسد. اگرچه نظامی آغازگر این راه نبود ولی مسیری را هموار کرد که پس از وی پیروان بسیاری یافت و جمع کثیری از شاعران فارسی، ترکی، اردو، هندی، بنگالی و... آثار وی را تقلید کرده‌اند.

مناجات علاوه بر آنکه وسیله وصول به بارگاه قرب ربوبی است، بهترین زمینه برای هنرنمایی در حوزه‌های دین و فلسفه و کلام و عرفان و شعر است. نظامی با ابداع ترکیبات نو و آوردن محتوای بدیع، سخن را لطف و ظرافتی خاص داده است که مخصوص خود اوست و به جرأت بتوان گفت صدرنشین سخنان او همان مناجات‌های اوست. در مناجات نظامی مضامین عالی و گاه عالی‌ترین مضمون، در چنان قالبی ظریف عرضه شده است که خواننده، سرخوش و سرمست اشعار را وردگونه پیاپی ترنم می‌کند.

نخستین بار امیرخسرو دهلوی (۶۵۱ - ۷۲۵ ه. ق) پیروی از نظامی را آغاز کرد. وی که از مقلدان برجسته نظامی است، خمسه خویش را به تقلید از او سرود که شامل منظومه‌های شیرین و خسرو، مجنون و لیلی، هشت بهشت، مطلع‌الانوار و آیین اسکندری به ترتیب، تقلیدهایی هستند از خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت‌پیکر، مخزن‌الاسرار و اسکندرنامه نظامی و «سه داستان عاشقانه او با همان موضوع و کمی اختلاف آمده است» (ناصری: ۲۰۱۵).

هرچند امیرخسرو به تقلید از نظامی اعتراف می‌کند، در مقدمه مثنوی‌هایش گاه‌گاهی دم از همسری با او می‌زند. «او خاقانی و نظامی را هم به چشم استاد و سرمشق خویش می‌نگرد و از آن‌ها غالباً با لحن تحسین یاد می‌کند. درباره سخن خویش یک جا اقرار می‌کند که نظم بنده اگرچه بیشتر روان است جابه‌جا در غزل لغزیدنی هم هست.... با وجود اقرار به تقدّم نظامی در مقدمه مثنویات خویش، گاه‌گاه با او دم از همسری می‌زند» (زرین‌کوب: ۱۳۸۴: ۸۱). همچنین امیرخسرو بیشتر صحنه‌های داستان‌های خود را از خمسه نظامی گرفته و با ذوق و قریحه خود پرورده و به شکل یک داستان منظم در آورده است، البته بعضی از مضامین ابیات از خود اوست.

سبک امیرخسرو بین عراقی و هندی است و او خمرسه را در سال ۶۹۸ به نام سلطان علاءالدین در طول دو سال سروده و چون به سعدی اعتقاد زیادی داشته او را «سعدی هند» نامیده‌اند. البته بنا به گفته ذبیح‌الله صفا «امیرخسرو علاوه بر اطلاعات وسیع از زبان‌های فارسی و ترکی و عربی و ادبیات این هر سه زبان، به زبان هندی و ادب آن نیز آشنایی داشت. در نظم و نثر هر دو، استاد و در موسیقی هندی و ایرانی ماهر و توانا بوده‌است و به او آوازی خوش نسبت داده‌اند. وی یکی از پرکارترین شاعران پارسی‌گوی است. وی بی‌تردید بزرگ‌ترین شاعر پارسی‌گوی هند و یکی از شاعران شیرین‌سخن و نیرومند فارسی است. او در غزل از سعدی و در مثنوی از نظامی و در موعظه و حکمت از سنایی و خاقانی پیروی کرده است» (صفا: ۱۳۷۸: ۱۳۹-۱۳۸).

مناجات‌های خمرسه نظامی

ابتدا خمرسه نظامی از نظر تعداد مناجات‌ها و نوع آن‌ها بررسی می‌گردد:

مخزن‌الاسرار اولین مثنوی از پنج گنج نظامی است که در بحر سریع در سال ۵۷۰ هجری سروده شده‌است. در مخزن‌الاسرار با دو مناجات روبه‌رو هستیم. مناجات اول در سیاست و قهر یزدان در ۴۱ بیت که ۲۳ بیت آن سپاس و بقیه خواهش است. این ابیات نمونه سپاس است:

ای همه هستی ز تو پیدا شده خاک ضعیف از تو توانا شده
آنچه تغیر نپذیرد تویی وان‌که نمرده‌است و نمیرد تویی
(نظامی: ۱۳۷۷: ۶)

و مناجات دوم در بخشایش و عفو یزدان که ۲۲ بیت است و ۴ بیت آن خواهش است. نمونه خواهش:

در گذر از جرم که خواننده‌ایم چاره ما کن که پناهنده‌ایم
(همان: ۹)

خسرو و شیرین که دومین مثنوی نظامی است، در بحر هزج مسدس و در سال ۵۷۶ سروده شده و داستان عشق‌بازی خسرو پرویز و شیرین، شاهزاده ارمنی و از داستان‌های اواخر عهد ساسانی است. در مقدمه آن ۱۳ بیت مناجات آمده‌است که از نوع خواهش است:

خداوندا در توفیق بگشای نظامی را ره تحقیق بنمای
دلی ده کو یقینت را بشاید زبانی کافرینت را سراید
مده ناخوب را بر خاطر م راه بدار از ناپسندم دست کوتاه
(همان: ۱۲۸)

غیر از مقدمه در متن نیز مناجات‌هایی به چشم می‌خورد: دو بیت در پایان ستایش طغرل ارسلان که خواهش است و دیگری نیایش شیرین با یزدان پاک در ۳۴ بیت که ۲۲ بیت آن خواهش است و همچنین در سرود گفتن نکیسا از زبان شیرین، یک بیت خواهش و در جان‌دادن شیرین در دخمه خسرو نیز یک بیت خواهش و در خاتمه کتاب خسرو و شیرین نیز دو بیت مناجات خواهش دیده می‌شود.

سومین مثنوی نظامی، لیلی و مجنون است که آن را در سال ۵۸۴ به نام شروانشاه ابوالمظفر اخستان‌بن‌منوچهر ساخته که داستان عشق غم‌انگیز لیلی و مجنون، از داستان‌های قدیم تازیان است. در مقدمه لیلی و مجنون شاعر در ۱۰۵ بیت با خداوند راز و نیاز می‌کند که ۱۳ بیت خواهش و بقیه سپاس است. نمونه‌هایی از سپاس:

ای نام تو بهترین سرآغاز بی نام تو نامه کی کنم باز
 ای یاد تو مونس روانم جز نام تو نیست برزبانم
 ای کارگشای هرچه هستند نام تو کلید هرچه بستند
 (همان: ۴۸۶)

بقیه مناجات‌ها، در پایان مدح شروان‌شاه در دو بیت خواهش، بردن پدر، مجنون را به خانه کعبه در ۱۴ بیت که خواهش است، نیایش مجنون به درگاه یزدان ۱۴ بیت که ۱۱ بیت آن سپاس و ۳ بیت خواهش است، همچنین در وفات مجنون بر روضه لیلی با ۳ بیت مناجات خواهش و در ختم کتاب به نام شروان‌شاه نیز با ۵ بیت مناجات خواهش روبه‌رو هستیم. هفت‌پیکر مثنوی چهارم نظامی است که نام دیگر آن، بهرام‌نامه یا هفت گنبد است و شاعر در سال ۵۹۳ هجری به نام علاءالدین کرپ ارسلان ساخته که درباره داستان بهرام گور ساسانی است. در این مثنوی نیز شاعر شیرین‌سخن با این ابیات دلکش با خدای مهربان راز و نیاز می‌کند که از مجموع ۵۸ بیت آن، ۵ بیت خواهش و بقیه سپاس است. نمونه سپاس:

ای جهان‌دیده بود خویش از تو هیچ بودی نبوده پیش از تو
 در بدایت بدایت همه چیز در نهایت نهایت همه چیز
 ای برآزنده سپهربلند انجم افروز و انجمن پیوند
 (همان: ۶۸۰)

در فرجام کار نیز سه بیت مناجات خواهش مشاهده می‌شود. اسکندرنامه پنجمین مثنوی نظامی است که شامل شرف‌نامه و اقبال‌نامه است. در شرف‌نامه داستان اسکندر به نظم آمده و در آن دو مناجات به چشم می‌خورد، در بخش اول ۹۷ بیت دارد که ۱۹ بیت آن خواهش است. نمونه سپاس:

خدایا جهان‌پادشایی تراست ز ما خدمت آید خدایی تراست
 پناه بلندی و پستی تویی همه نیستند آنچه هستی تویی
 (همان: ۹۵۴)

مناجات دیگر ۴۴ بیت است که ۱۶ بیت آن خواهش است؛ مانند:

بزرگا بزرگی دها بی‌کسم تویی یاوری بخش و یاری رسم
 نیاوردم از خانه چیزی نخست تو دادی همه چیز من چیز تست
 (همان: ۹۵۹)

در اقبال‌نامه که نام دیگر آن خردنامه اسکندری است، «سخن از علم و حکمت و پیغامبری اسکندر و مجالس او با حکمای بزرگ و انجام زندگانی وی و انجام روزگار حکمایی است که با او مجالست داشته‌اند» (صفا: ۱۳۸۵: ۴۸۶). در این کتاب، یک نیایش در ۲۸ بیت آمده که ۱۲ بیت آن خواهش است:

خدایا تویی بنده را دستگیر بود بنده را از خدا ناگزیر
 تویی خالق بوده و بودنی ببخشای برخاک بخشودنی
 (همان: ۱۳۳۲)

در انجامش اقبال‌نامه نیز دو بیت مناجات خواهش آمده است.

اکنون مناجات‌های خمسه امیرخسرو از نظر تعداد ابیات و نوع آن‌ها بررسی می‌گردد:

اولین مثنوی امیر خسرو مطلع الانوار است و در جواب مخزن الاسرار نظامی در سه هزار و سیصد و ده بیت و در موضوع توحید و تحقیق و تهذیب و تربیت که در سال ۶۹۸ سروده شده است. این مثنوی سه مناجات دارد در ۶۳ بیت که ۲۷ بیت آن خواهش است.

مناجات اول در اولیت وجود واجب الوجود است. نمونه‌هایی از نیایش سپاس:

ای دو جهان ذره‌ای از راه تو هیچ‌تر از هیچ به درگاه تو
پشت فلک طوق سجود از تو یافت شام عدم شمع وجود از تو یافت
(امیر خسرو: ۱۳۶۲: ۱۵)

همچنین در مدح خواجه نظام، دو بیت مناجات خواهش، در گرفتن احرام به حریم حرمت کعبه و تعظیم عظمت اعظم شیوخ الاسلام و ذکر خواب او ۲ بیت مناجات سپاس دیده می‌شود (ر. ک: عابد حسین، ۱۳۹۰: ۹۲).
مجنون و لیلی که به تقلید از لیلی و مجنون نظامی سروده شده، دو مناجات دارد در ۱۰۳ بیت که ۳۴ بیت آن خواهش و بقیه سپاس است. نمونه سپاس:

ای داده به دل خزینه راز عقل از توشده خزینه پرداز
ای دیده گشای دوربینان سرمایه ره تهی نشینان
ای تو به بهین صفت سزاوار نام تو گره گشای هر کار
(همان: ۱۴۳)

علاوه بر این‌ها، مناجات‌های دیگری نیز در متن دیده می‌شود؛ از جمله: در معراج، ۲ بیت که خواهش است، در حکایت، ۵ بیت خواهش، در داستان مهمان خواندن مجنون زاغان را، یک بیت مناجات خواهش، در آه کردن مجنون از درونه پرسوز، یک بیت سپاس، در صفت برگ‌ریز و باد خزان و از آسیب صدمات حوادث سر نهادن سرو لیلی در خاک، ۲ بیت مناجات خواهش، در وفات لیلی و مجنون، ۳ بیت مناجات خواهش و در خاتمه کتاب، ۴ بیت مناجات خواهش دیده می‌شود.
شیرین و خسرو در بحر هزج مثنی‌م مقصور یا محذوف که به تقلید از خسرو و شیرین نظامی سروده شده، با ۱۷ بیت مناجات خواهش آغاز شده:

خداوندا دلم را چشم بگشای به معراج یقینم راه بنمای
به رحمت باز کن گنجینه جود درونم خوان به شادروان مقصود
دلی بخش از ثنای خویش معمور زبانی ز افرین دیگران دور
(همان: ۲۴۳)

مناجات دیگری نیز دارد با ۳۱ بیت که ۷ بیت آن سپاس است:

خدایا چون به منشور الهی رقم کردی سپیدی و سیاهی
ز باران عنایت گل سرشتی برات مردمی بر وی نبشتی
(همان: ۲۴۶)

همچنین در مدح سلطان علاءالدین محمدشاه، ۲ بیت مناجات خواهش، در بیان حقیقت عالم، ۱ بیت خواهش، در حکایت محمود و ایاز، ۲ بیت خواهش، در رسیدن خسرو به شیرین در شکارگاه، ۱ بیت نیایش سپاس، در مشورت شیرویه با محرمان خود در کشتن خسرو، ۱ بیت نیایش سپاس، در کشتن شیرویه خسرو را بر تخت شاهی نشستن، ۱ بیت نیایش سپاس و در خاتمه این کتاب هم، ۶ بیت نیایش خواهش دیده می‌شود (ر. ک: همان: ۲۵۳ - ۴۰۱).

آیینۀ اسکندری که در جواب اسکندرنامه نظامی در بحر متقارب مَثَمَن مقصور یا محذوف سروده شده، دو مناجات دارد که اولی سپاس است در ۳۶ بیت:

جهان‌پادشاهای خدایی تراست ازل تا ابد پادشاهی تراست
گشاینده چشم بینش تویی نگارنده آفرینش تویی
(همان: ۴۰۶)

مناجات دیگری در ۴۰ بیت دارد که ۱۶ بیت آن خواهش است؛ مانند:

چو فردا خجل‌گردم از کارخویش مکن بسته بر من در بار خویش
به سوی خودم خوان و فریادرس که غوغای شیطان درآمد ز پس
(همان: ۴۰۸)

در هشت‌بهشت که «در جواب هفت‌پیکر نظامی به بحر متقارب مَثَمَن مقصور یا محذوف که به سال ۶۹۹ به انجام رسید» (صفا: ۱۳۸۵: ۱۳۹) با ۵۴ بیت مناجات روبه‌رو هستیم که ۱۵ بیت آن خواهش است. نمونه سپاس:

ای گشاینده خزاین جود نقش پیوند کارگاه وجود
کوکب‌آرای آسمان بلند هم زمین‌سازو هم فلک‌پیوند
(امیرخسرو، ۱۳۶۲: ۵۷۵)

مناجات‌هایی در زمینه‌های دیگر هم دیده می‌شود؛ از جمله: در غنچه گشادن بهار و گل‌روی از بادهای خوش و بلبل و از افسانه عاشقان گفتن، یک بیت مناجات خواهش و در خاتمه کتاب دو بیت مناجات خواهش وجود دارد (ر.ک: همان: ۶۴۷ و ۷۰۱).

تحلیل بلاغی مناجات‌ها و اثرپذیری امیرخسرو از نظامی

امیرخسرو مقلد نظامی است. او علاوه بر محتوا و مضمون اشعار، در وزن و ردیف و قافیه هم از نظامی تقلید کرده است. یکی از ویژگی‌های سخن نظامی تازگی و طراوتی است که در تشبیهات و استعارات او دیده می‌شود به گونه‌ای که به گفته شبلی نعمانی در مقدمه‌ای که بر دیوان نظامی نوشته، این استعارات و تشبیهات به اصل مطلب تأثیر بخشیده‌است و بر نیروی آن می‌افزاید و همچنین در تمام رشته‌های علوم متداول دست داشته است. از طرفی در سخن او رقت خیال و تهذیب و تحسین کلام آشکار است (ر.ک: نظامی، ۱۳۷۷: ۳۹). برای اثبات این مطلب، نمونه‌هایی از اشعار این دو شاعر با هم مقایسه می‌شود. در مناجات اول در سیاست و قهر یزدان مخزن‌الاسرار نظامی آمده:

آنچه تغیر نپذیرد تویی وان که نمرده است و نمیرد تویی
ساقی شب دستکش جام تست مرغ سحر دستخوش نام تست
کرسی شش‌گوشه به هم درشکن منبر نه پایه به هم در فکن
(نظامی: ۱۳۷۷: ۶)

و در مناجات اول از مطلع‌الانوار امیرخسرو می‌خوانیم:

هست کن هرچه به عالم تویی وانکه همه نیست کند هم تویی
فکرت مارا سوی تو راه نیست جز تو کس از سر تو آگاه نیست
گر همه عالم به هم آیند تنگ به نشود پای یکی مور لنگ
(امیرخسرو، ۱۳۶۲: ۱۵)

می‌بینیم که اشعار نظامی زیباتر و از آرایه‌هایی؛ چون تشبیه: ساقی شب، مرغ سحر) و استعاره: کرسی شش گوشه، منبر نه‌پایه استفاده کرده‌است. امیرخسرو بعضی از الفاظ و مضامین شعر خود را حتی در قافیه هم از نظامی وام گرفته‌است: تویی، تویی. به گفتهٔ عبدالحسین زرین‌کوب «طرز نظامی بر جزالت و عذوبت لفظ و دقت معنی و رقت خیال مبتنی است. در شعرش اثر صنعت آشکار است و پیداست که در نظم به آنچه موهبت قریحه است، اکتفا نکرده به تحسین و تهذیب آن می‌پردازد» (زرین کوب: ۱۳۸۴: ۶۶).

یا اگر این ابیات زیبای نظامی:

ای به ازل بوده و نابوده ما وی به ابد زنده و فرسوده ما
حلقه‌زن خانه به دوش توایم چون در تو حلقه به گوش توایم
درگذراز جرم که خواننده‌ایم چارهٔ ماکن که پناهنده‌ایم
(نظامی، ۱۳۷۷: ۸)

را با این ابیات امیرخسرو:

ای به نوازش در خود کرده باز از من و از طاعت من بی نیاز
راه چو در پردهٔ کارم دهی باز کن آن پرده که بارم دهی
از رقم عفو دلم شاد کن خط امانم ده و آزاد کن
(امیرخسرو، ۱۳۶۲: ۱۶)

مقایسه کنیم، می‌بینیم هرچند امیرخسرو مضمون شعر خود را از نظامی گرفته ولی کلام نظامی شیرین‌تر و آرایه‌های ادبی آن دلنشین‌تر است؛ مانند جناس: نابوده، فرسوده و دوش، گوش، تشبیه: چون در تو...، کنایه: حلقه‌زن خانه به دوش و اشعار امیرخسرو آرایه‌های ادبی کمتری دارد؛ مانند تشبیه: پردهٔ کار، رقم عفو.

همچنین نظامی درخسرو و شیرین می‌گوید:

به داوودی دلم را تازه گردان زبورم را بلندآوازه گردان
عروسی را که پروردم به جانش مبارک‌روی گردان در جهانش
نسیمی از عنایت یار او کن ز فیض قطره‌ای در کار او کن
چو فیاض عنایت کرد یاری بیار ای کان معنی تا چه داری
(نظامی، ۱۳۷۷: ۱۲۹)

امیرخسرو هم در شیرین و خسرو می‌گوید:

نه دل بل مرده‌ای دارم نهانی تو بخشی مردگان را زندگانی
برافروز این زیارت‌خانهٔ خاک به عقل روشن و اندیشهٔ پاک
کرم را شحنهٔ بازار من کن عنایت را وکیل کار من کن
چو ز آمرزش رسید امیدواری بیا بسم الله ای دل تا چه داری
(امیرخسرو، ۱۳۶۲: ۲۴۴)

در اشعار نظامی استعاره: زبور، عروس، تشبیه: نسیم عنایت، قطرهٔ فیض و در اشعار امیرخسرو هم تشبیه: زیارت‌خانهٔ خاک وجود دارد، اما قوت تخیل نظامی در ربط دادن معانی به هم و تشبیهات و استعارات، سبک تازه و جذابی را پدید آورده و کلام او علاوه بر بلاغت از جهت ترکیبات و تناسب الفاظ هم بی‌نظیر است. همچنین امیرخسرو در اشعار خود علاوه بر

مضامین و انتخاب الفاظ، ردیف و قافیه را هم خصوصاً دو بیت آخر از نظامی گرفته است. به عبارت دیگر همانندی واژگان و معنا در اشعار امیرخسرو بوفور دیده می‌شود. و نیز در لیلی و مجنون نظامی آمده:

ای هفت عروس نه عماری بردرگه تو به پرده‌داری

(نظامی، ۱۳۷۷: ۴۸۶)

هفت عروس: استعاره از هفت اختر سیار و نه عماری: استعاره از نه فلک دوار است.

امیرخسرو هم در مجنون و لیلی می‌گوید:

ای چار بساط و هفت پرده بر هفت عروس وقف کرده

(امیرخسرو، ۱۳۶۲: ۱۴۳)

در این بیت هم استعاره وجود دارد، اما به نوشته ذبیح الله صفا، نظامی تنها شاعری است که توانست شعر تمثیلی را در زبان فارسی به حد اعلای تکامل برساند و از آوردن اصطلاحات علمی و لغات و ترکیبات عربی وافر و اصول و مبانی فلسفه و علوم کوتاهی نکرده و به همین دلیل آثار او دایرةالمعارفی از علوم و اطلاعات مختلف است (ر.ک. صفا، ۱۳۸۵: ۴۸۸).

نظامی علاقه زیادی به رسول اکرم داشته (ر.ک: امینی، ۱۳۹۲: ۵) و تقاضای زیارت تربت او را دارد و از خداوند می‌خواهد:

زان پیش کاجل فرا رسد تنگ و ایام عنان ستاند از چنگ

ره باز ده از ره قبـولم بر روضه تربت رسولم

(نظامی، ۱۳۷۷: ۴۹۱)

امیرخسرو هم به پیامبر ارادت داشته و در پایان مناجات می‌خواهد پیامبر رهبر او باشد:

آن راه نما به من نهانی کاندر تو رسم دگر تو دانی

در قربت حضرت مقدّس پیغمبر پاک رهبرم بس

(امیرخسرو، ۱۳۶۲: ۱۴۷)

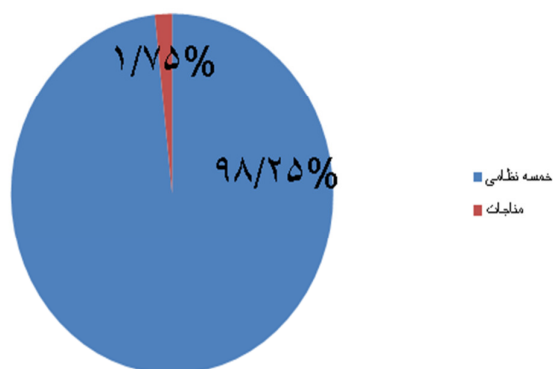
با توجه به این ابیات اشعار نظامی دلکش‌تر و بار معنایی بیشتری دارند. در ضمن آرایه‌های ادبی بیشتری دارند؛ مانند کنایه: عنان ستاندن، تشبیه: ره قبول. موارد ذکر شده، نمونه‌های کوچکی از تقلید امیرخسرو از نظامی است و از ذکر بقیه خودداری می‌شود و در جای جای مثنوی‌های وی ردّ پای تقلید دیده می‌شود. از نظر بلاغی و کاربرد آرایه‌های ادبی هم اشعار نظامی، علاوه بر زیبایی بیان، از آرایه‌های لفظی و معنوی بیشتری برخوردار است و لطافت تشبیهات و ظرافت استعارات وی برتر است. به عبارت دیگر در اشعار امیرخسرو هم آرایه‌های ادبی؛ چون: تشبیه و استعاره وجود دارد و در مقایسه با نظامی پیش پا افتاده است.

نتیجه‌گیری

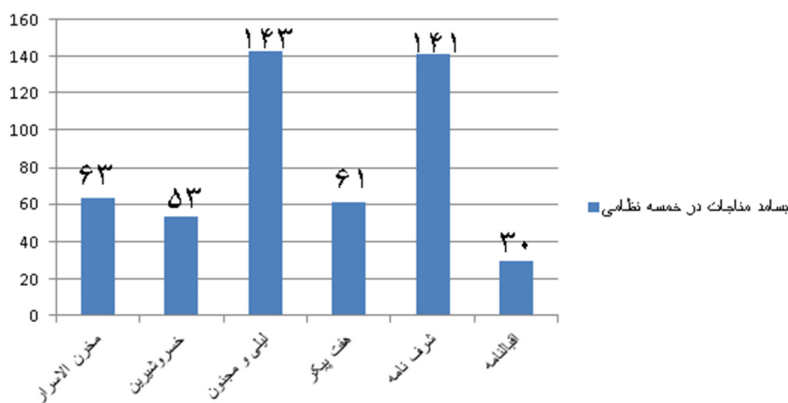
در بررسی خمسه بیست و هشت هزار بیتی نظامی آشکار گردید که از ۴۹۱ بیت مناجات آن، ۳۳۱ بیت سپاس و ۱۶۰ بیت مناجات خواهش است. این تعداد، ۱/۷۵ درصد خمسه این شاعر را تشکیل می‌دهد. در لیلی و مجنون با ۱۴۳ مورد بیشترین و اقبال‌نامه با ۳۰ مورد دارای کمترین بسامد است. خمسه امیرخسرو هم ۱۷۸۹۶ بیت است که ۳۸۳ بیت آن مناجات است و شامل ۲۲۷ بیت سپاس و ۱۵۶ بیت خواهش است که ۲/۱۴ درصد خمسه این شاعر را تشکیل می‌دهد. در مجنون و لیلی با ۱۲۱ مورد بیشترین و هشت‌بهشت با ۵۷ مورد دارای کمترین بسامد است.

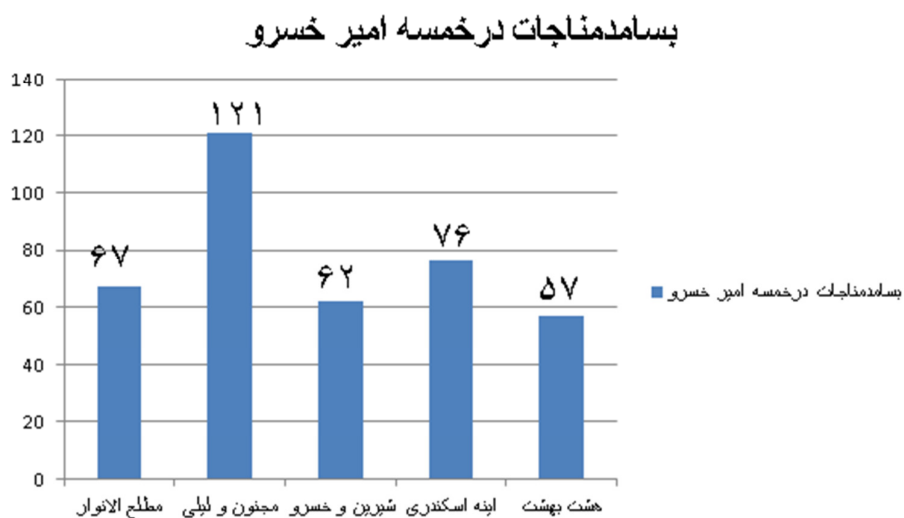
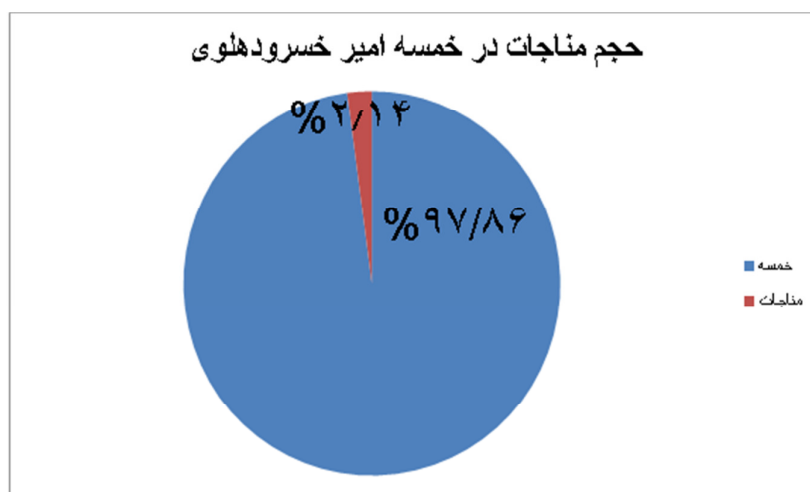
با توجه به شواهد آشکار گردید که حجم مناجات در خمسه امیرخسرو بیشتر از نظامی است ولی سخن نظامی هم از نظر کیفیت و هم از جنبه کمیت، از سخن امیرخسرو برتر است و علاوه بر بلاغت و بلندی و شأن و شوکت الفاظ و تناسب و استحکام ترکیب و جملات، والاتر است. در جملات او عظمت و شکوه و متانت و استواری بیشتری دیده می‌شود و همچنین او قدرت تخیل و ابتکار حیرت‌انگیزی دارد که گویی طرز بدیع و سبک نویی پدید آورده به طوری که معانی بسیار را در لفظ اندک با زیبایی و اعجاز تمام آورده و در هر مورد آرایشی تازه به آن داده‌است. اما امیرخسرو در حد مقلدی صرف باقی مانده و اشعار و مناجات‌هایش از جهت مضمون و به کار بردن الفاظ و حتی در بعضی موارد وزن و قافیه، در مقایسه با نظامی در سطح پایین‌تری قرار دارد و در شعر او این هنرآفرینی‌ها کمتر دیده می‌شود و هرچند کار هر دو شاعر زیباست اما کیفیت بیان مطالب و قدرت سخنوری نظامی سبب شده شیوه او باگذشت قرن‌ها همچنان دلنشین بماند. نمودار زیر در یک نگاه کلی بسامد مناجات را در خمسه نظامی و امیرخسرو نشان می‌دهد:

حجم مناجات در خمسه نظامی

بسامد مناجات در خمسه نظامی

منابع

۱. امیر خسرو، خسرو بن محمود (۱۳۶۲)، خمسه، تهران: شقایق.
۲. امینی، ابراهیم و موسوی، زهرا (۱۳۹۲)، «تحلیل ساختار و مضمون توسل در اشعار نظامی گنجوی با تکیه بر قرآن و حدیث»، پژوهش‌های ادبی و قرآنی، شماره ۲، صص ۵-۲۰.
۳. داد، سیما (۱۳۷۱)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران: مروارید.
۴. رزمجو، حسین (۱۳۷۰)، انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۵. رستگارفسایبی، منصور (۱۳۷۲)، انواع شعر فارسی، شیراز: نوید.
۶. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴)، سیری در شعر فارسی، چاپ چهارم، تهران: سخن.
۷. شمیسا، سیروس (۱۳۸۳)، انواع ادبی، چاپ دهم، تهران: فردوس.
۸. صفا، ذبیح الله (۱۳۸۵)، تاریخ ادبیات ایران، جلد اول و دوم، چاپ نهم، تهران: فردوس.
۹. عابد حسین، محمد (۱۳۹۰)، «نگاهی به مطلع‌الانوار امیر خسرو دهلوی»، قند پارسی، شماره ۳۲، صص ۲۰۷-۲۲۳.

۱۰. ملک ثابت، مهدی (۱۳۸۵)، «نوع ادبی مناجات‌های منظوم فارسی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران، دوره ۵۷، شماره ۱۷۹، صص ۱۳۱-۱۴۲.
۱۱. مؤتمن، زین‌العابدین (۱۳۳۹)، تحول شعر فارسی، چاپ یازدهم، تهران: شرق.
۱۲. نظامی گنجوی، ابو محمد الیاس (۱۳۷۷)، کلیات خمسه، چاپ چهارم، تهران: جاویدان.